

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده هنرهای تجسمی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته ارتباط تصویری

عنوان

بررسی نقش در علم های مراسم عاشورا در ایران

استاد راهنما

دکتر کامران افشار مهاجر

عنوان بخش عملی

تبلیغات محیطی با مضمون عاشورا

نگارش و تمقیق

مروارید لطیف زاده

شهریور ۱۳۹۰

تعهدنامه

اینجانب مروارید لطیف زاده اعلام می دارم که تمام فصل های این پایان نامه و اجزاء مربوط به آن برای اولین بار (توسط اینجانب) انجام شده است. برداشت از نوشته ها، کتب، پایان نامه ها، اسناد، مدارک و تصاویر پژوهشگران حقیقی یا حقوقی (فارسی و غیر فارسی) با ذکر مآخذ کامل و به شیوه تحقیق علمی صورت گرفته است.

بدیهی است در صورتی که خلاف موارد فوق اثبات شود مسئولیت آن مستقیماً به عهده اینجانب خواهد بود.

تاریخ

امضاء

چکیده

مراسم ماه محرم که هر ساله در ایران برگزار می‌گردد، دارای سابقه ای طولانی در تاریخ این سرزمین می‌باشد که با گذشت زمان و در راستای تغییرات به وجود آمده، جای خود را به مراسم عزاداری عاشورا داده است. این مراسم آیینی به عنوان نمادی از مبارزه و رویارویی حق و باطل، همواره از انواع مختلف هنری برای بیان نمادین پیام مستتر در خود سود برده است. در این میان علم نیز با شکلی سَر و گونه و در کلیت نمادی از پیکر شهید، یکی از گونه های مهم هنری موجود در این زمینه می‌باشد.

پژوهش حاضر که به منظور بررسی نقش (نقوش تصویری) و همچنین ویژگی های بصری به کار رفته در علم های مراسم عاشورا در ایران انجام یافته است، علم های چهار دوره تاریخی صفوی، قاجار، پهلوی و معاصر را مورد مطالعه قرار داده و به منظور شناخت روند تغییرات به وجود آمده در شکل و نقش علم های عزاداری از دوره صفوی تا کنون که هدف نهایی این پژوهش می‌باشد، به مطالعه تطبیقی آثار این ادوار پرداخته است. برای نیل به این هدف، ۱۳۰ عدد از علم های ایرانی، متشکل از ۳۰ اثر متعلق به دوره صفوی، ۲۰ اثر دوره قاجار، ۳۰ اثر دوره پهلوی و ۵۰ اثر دوره معاصر، با استفاده از روش های میدانی مشاهده ای و پرسش نامه ای، مورد بررسی قرار گرفته است. پس از جمع بندی داده ها، نتایج گرد آوری و برای هر یک از ۱۲ سوال موجود در پرسش نامه، یک نمودار طراحی گردیده و در نهایت نیز ویژگی های هر یک بیان شده است.

روش تحقیق به کار رفته در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی، با استفاده از دو شیوه کمی و کیفی بوده است و نتیجه نیز حاکی از آن بوده که خطوط موج و سیال اسلیمی و توازن بصری موجود در علم های صفوی، با گذشت زمان به شمایل های انسانی نقاشی شده با رویکرد غربی در دوره قاجار و پس از چندی پهلوی و در نهایت نیز علم های بدون ظرافت ساختاری و بصری کنونی رسیده است، که نشانگر تنزل کیفیت بصری موجود در این آثار، در طول زمان می‌باشد.

کلمات کلیدی: مراسم عاشورا، محرم، علم، تیغه علم، توق، نقش مایه تصویری، ویژگی بصری.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
الف.....	چکیده فارسی.....
ب.....	فهرست مطالب.....
ه.....	فهرست تصاویر.....
ز.....	فهرست نمودارها.....

▪ کلیات طرح پژوهشی:

۲.....	مقدمه.....
۳.....	طرح مساله و سؤالات تحقیق.....
۴.....	پیشینه تحقیق.....
۵.....	روش تحقیق.....

▪ فصل اول: بازخورد واقعه عاشورا در سرزمین ایران

۸.....	مختصری درباره واقعه عاشورا.....
۱۰.....	پیدایش شیعه و انشعاب آن.....
۱۱.....	حضور مذهب شیعه در ایران.....
۱۳.....	زمینه های فرهنگی - تاریخی مراسم عاشورا در ایران.....

▪ فصل دوم: فرهنگ و هنر در مراسم عاشورا

۱۸.....	پیدایش دسته های عزاداری.....
۱۹.....	تجلی هنر در آیین عاشورا.....
۲۰.....	تنوع هنرهای عاشورایی.....
۲۱.....	نگاهی اجمالی به تعزیه.....
۲۳.....	آشنایی با نخل های عزا.....
۲۴.....	کاربرد فلز در اشیاء ویژه عزاداری.....

▪ فصل سوم: آشنایی با علم

۲۸	سیر علم در تاریخ ایران.....
۳۵	پیدایش علم های مذهبی.....
۳۹	انواع علم از لحاظ ساختاری - کارکردی.....
۳۹	الف) علم.....
۴۱	ب) علامت.....
۴۳	ج) توق.....
۴۴	د) جریده.....
۴۵	آشنایی با اشکال گوناگون علم.....
۴۶	نوع اول.....
۴۷	نوع دوم.....
۴۸	نوع سوم.....
۴۹	نوع چهارم.....
۵۰	نوع پنجم.....
۵۰	اجزای اصلی علم.....
۵۴	آرایه های علم.....

▪ فصل چهارم: بررسی نقش در علم های مراسم عاشورا در ایران

۵۸	بررسی نقش در علم های مراسم عاشورا در ایران.....
۶۰	مطالعه تطبیقی.....
۶۰	۱: شکل کلی و محدوده آثار.....
۶۲	۲: میزان کاربرد نقش مایه های تصویری.....
۶۳	۳: نوع نقش مایه های تصویری به کار رفته.....
۶۶	۴: میزان کاربرد عنصر نوشتار.....
۶۷	۵: کیفیت نوشتار مورد استفاده.....
۶۹	۶: میزان قابلیت خوانایی نوشتار.....
۷۱	۷: نسبت وسعت سطح شکل و زمینه.....
۷۳	۸: نسبت وسعت سطح تصویر و نوشتار.....

۷۵.....	۹: ارتباط کلی بخش های تصویری و نوشتاری اثر
۷۷.....	۱۰: نوع خط (راستای) غالب به کار رفته
۷۹.....	۱۱: نوع بافت غالب به کار رفته
۸۱.....	۱۲: نوع ریتم غالب موجود در اثر
۸۳.....	بررسی ویژگی های بصری در علم های چهار دوره تاریخی ایران
۸۳.....	ویژگی بصری در علم های دوره صفوی
۸۶.....	ویژگی بصری در علم های دوره قاجار
۸۹.....	ویژگی بصری در علم های دوره پهلوی
۹۱.....	ویژگی بصری در علم های دوره معاصر
۹۵.....	نتیجه گیری

▪ فصل پنجم: بخش عملی

۹۹.....	شرح محتوا و فرایند بخش عملی
۱۰۰.....	نمونه آثار بخش عملی
۱۰۴.....	فهرست منابع و مآخذ
۱۰۷.....	فهرست منابع تصویری
۱۰۹.....	پیوست ها
۱۱۰.....	پیوست ۱: نمونه پرسش نامه (برگه اطلاعات بصری)
۱۱۱.....	پیوست ۲: جامعه نمونه دوره صفوی
۱۱۳.....	پیوست ۳: جامعه نمونه دوره قاجار
۱۱۵.....	پیوست ۴: جامعه نمونه دوره پهلوی
۱۱۷.....	پیوست ۵: جامعه نمونه دوره معاصر
۱۲۱.....	پیوست ۶: جدول پاسخ های دوره صفوی
۱۲۲.....	پیوست ۷: جدول پاسخ های دوره قاجار
۱۲۳.....	پیوست ۸: جدول پاسخ های دوره پهلوی
۱۲۴.....	پیوست ۹: جدول پاسخ های دوره معاصر
۱۲۶.....	چکیده انگلیسی

فهرست تصاویر

- تصویر ۱-۱ : صحنه تابوت گردانی سیاوش..... ۱۵
- تصویر ۱-۲: تکیه دولت، نقاشی کمال الملک، دوره قاجار..... ۲۲
- تصویر ۲-۲: استخوان بندی نخل در تفت یزد..... ۲۴
- تصویر ۲-۳ : نخل میرچخماق با پوشش سیاه..... ۲۴
- تصویر ۲-۴ : کاشیکاری سردر حسینیه مشیر، شیراز..... ۲۵
- تصویر ۲-۵ : دست برنجی، اواخر قرن ۱۹م..... ۲۵
- تصویر ۳-۱ : نقش عقاب(هما) بر درفش ایران در دوره هخامنشیان..... ۳۰
- تصویر ۳-۲ : طرحی از درفش پارسی بر سکه دوران هخامنشی..... ۳۰
- تصویر ۳-۳ : چهار تصویر فرضی از انواع درفش های دوره ساسانی..... ۳۱
- تصویر ۳-۴ : علم ترکان عثمانی، نمونه ای از یال های آویخته بر سر نیزه..... ۳۲
- تصویر ۳-۵ : تعدادی از نشان های مصور در شاهنامه طهماسبی..... ۳۳
- تصویر ۳-۶ : شعبان قاسم نصیر در زیر توق طیب رضایی..... ۳۸
- تصویر ۳-۷ : علم کاویان، پرچم سلطنتی ناصرالدین شاه..... ۴۰
- تصویر ۳-۸ : علامت ۱۷ تیغه (۱۵ تیغ + ۲ بچه تیغ)، تکیه اوین، تهران..... ۴۱
- تصویر ۳-۹ : علامت ۷۲ تیغه از نمای کنار، بولوار فردوس، تهران..... ۴۲
- تصویر ۳-۱۰ : توق آرایه بندی شده، حسینیه درکه، تهران..... ۴۳
- تصویر ۳-۱۱ : طرحی از نوعی جریده در کاشان..... ۴۴
- تصویر ۳-۱۲ : حمل بیرق در دسته عزاداری، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۴۵
- تصویر ۳-۱۳ : علم فولادی، ارتفاع ۹۵/۵ سانتیمتر، نیمه دوم قرن ۱۱ هجری..... ۴۶
- تصویر ۳-۱۴ : نمونه علم های موجود در موزه توپقاپی استانبول، قرن ۱۶ و ۱۷ میلادی..... ۴۷
- تصویر ۳-۱۵ : علم فولادی، موجود در خانقاه اردبیل، قرن ۱۶ و ۱۷ میلادی..... ۴۸

- تصویر ۱۶-۳: علم فولادی (گوی مرکزی و لبه ها از برنج)، ارتفاع ۹۴/۵ سانتیمتر، ۱۱۲۳ هجری (۱۷۱۱ م)..... ۴۹
- تصویر ۱۷-۳: علم فولادی، موجود در مسجد محلی در اصفهان، ۱۱۱۷ هجری (۱۷۰۵ م)..... ۵۰
- تصویر ۱۸-۳: تندیس شیر بر تاق شخصی حاج مهدی حسینی، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۵۲
- تصویر ۱۹-۳: تندیس بُراق بر تاق شخصی حاج مهدی حسینی، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۵۳
- تصویر ۲۰-۳: کاربرد تندیس پرندگان بر روی علامت های عزاداری، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۵۴
- تصویر ۲۱-۳: تندیس کبوتر بر روی علامت عزاداری، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۵۴
- تصویر ۲۲-۳: علامت آرایه بندی شده، تکیه بالا (تجریش)، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۵۵
- تصویر ۲۳-۳: علامت آذین بندی شده، تکیه حصار بوعلی، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۵۶
- تصویر ۱-۴: علم فولادی، ارتفاع ۱۶۳ سانتیمتر، نیمه اول قرن ۱۷ میلادی، موزه رضا عباسی، تهران..... ۸۴
- تصویر ۲-۴: شمایل انسانی در نقش فرشته با دو بال، دوره قاجار، تکیه حصار بوعلی، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۸۸
- تصویر ۳-۴: شمایل انسانی نقاشی شده در کنار قاب تزئینی فرشته مانند، دوره قاجار، حسینیه دربند، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۸۸
- تصویر ۴-۴: جزئیات و نوشته های فارسی به کار رفته در سطح علم، بخشی از اثر، دوره پهلوی، تکیه نیاوران، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۹۱
- تصویر ۵-۴: تیغه علم با شمایل انسانی، دوره معاصر، کارگاه علامت سازی، تهران، ۱۳۸۹ خورشیدی..... ۹۴

فهرست نمودارها

۶۰	نمودار ۱
۶۱	نمودار ۲، ۳ و ۴
۶۲	نمودار ۵ و ۶
۶۳	نمودار ۷ و ۸
۶۴	نمودار ۹
۶۵	نمودار ۱۰، ۱۱ و ۱۲
۶۶	نمودار ۱۳ و ۱۴
۶۷	نمودار ۱۵ و ۱۶
۶۸	نمودار ۱۷ و ۱۸
۶۹	نمودار ۱۹ و ۲۰
۷۰	نمودار ۲۱ و ۲۲
۷۱	نمودار ۲۳ و ۲۴
۷۲	نمودار ۲۵ و ۲۶
۷۳	نمودار ۲۷ و ۲۸
۷۴	نمودار ۲۹ و ۳۰
۷۵	نمودار ۳۱ و ۳۲
۷۶	نمودار ۳۳، ۳۴ و ۳۵
۷۷	نمودار ۳۶
۷۸	نمودار ۳۷، ۳۸ و ۳۹
۷۹	نمودار ۴۰
۸۰	نمودار ۴۱، ۴۲ و ۴۳
۸۱	نمودار ۴۴
۸۲	نمودار ۴۵، ۴۶ و ۴۷
۸۳	نمودار ۴۸

▪ کلیات طرح پژوهشی

مقدمه:

مراسم عزاداری محرم که سالانه در ایران برگزار می گردد، دارای سابقه ای طولانی در تاریخ این سرزمین و همچنین ریشه هایی اسطوره ای است. قدیمی ترین نمونه مشابه این مراسم که در حوزه فرهنگ سومری موجود بوده، در دوره های بعد جای خود را به نمایش هایی آیینی، نظیر مصیبت مهر و سوگ سیاوش داده است. در این میان، سوگیاد ایرانی سیاوش که در بستر فرهنگ عامه و حوزه وسیع جغرافیای آن روزگار گسترش یافت، به قدری در باور چندین هزار ساله مردم نقش بست که با ورود اسلام و تغییرات به وجود آمده نیز در قالبی نوین همچون مراسم آیینی عاشورا، به عنوان نماد ستیز و رویارویی حق و باطل، تا امروز به حیات خود ادامه داده است.

از آنجایی که در طول تاریخ ایران، همواره بین هنر و آداب معنوی مرتبط با مذهب ارتباطی نزدیک و تنگاتنگ وجود داشته که اغلب نیز با بیانی نمادین به منصفه ظهور رسیده است، واقعه عاشورا نیز به عنوان یکی از موضوعات مهم موجود، با به کار گیری این بیان نمادین در قالب هایی گوناگون نظیر نمایش، موسیقی، شعر، نقاشی و انواع هنرهای دستی، پیام و مفاهیم مستتر در خود را بازگو کرده است. این آیین به تبع اختلافات اقلیمی و شرایط متفاوت جغرافیایی و فرهنگی موجود در کشور، نمودهای گوناگونی یافته و سبب پیدایش گونه های مختلف هنری شده است که متناسب و هماهنگ با اعتقادات مردم آن منطقه می باشند.

علم های عزاداری که با شکلی سروگونه و به عنوان نمادی از پیکر شهید، همواره یکی از شاخص ترین انواع این هنرها بوده اند و تا کنون نیز در دسته های عزاداری حمل می شوند، از آثار فلزی به کار رفته در این مراسم می باشند. علم که به عنوان درفش و پرچم از دوران پیش از تاریخ در میان اقوام و ملت های گوناگون کاربرد داشته است، در نهایت و پس از گذران فراز و نشیب هایی در تاریخ این سرزمین، حضور در جنگ ها و همچنین پذیرش تغییراتی از لحاظ شکل و کارکرد، در دوره صفوی و به دنبال رسمیت یافتن مذهب شیعه، عهده دار نقشی مذهبی نیز شد. هر چند که چگونگی کاربرد آنها در طی این مدت دچار دگرگونی هایی شده است، ولی یکی از نکات حائز اهمیت در این میان، شکل کلی و نقوش تصویری به کار رفته در آنهاست که از دوره صفوی تا کنون

و در این روند تاریخی متحول شده، به گونه ای که در هر دوره تاریخی ویژگی های بصری مختص خود را یافته است که به طور مشخص با یکدیگر قابل تمییز می باشند.

طرح مساله و سؤالات تحقیق:

تحقیق کلاسی با موضوع بررسی نقش فلز در اشیاء ویژه عاشورا^۱ که در ترم اول دوره کارشناسی ارشد، برای کلاس تجزیه و تحلیل آثار هنرهای تجسمی انجام پذیرفت، انگیزه اصلی و اولیه برای شناخت بیشتر علم های عزاداری عاشورا شد. از آنجایی که مراسم عزاداری ماه محرم به صورت سالانه در ایران برگزار می گردد، لذا با شناخت دقیق آثار هنری مرتبط با فرهنگ عاشورا و همچنین نقوش و صورت های هنری به کار رفته در این آثار از گذشته های دور تا کنون، می توان از ابتدال تصویری که ناشی از گذشت زمان و تکرار عناصر تصویری و روش های به کار گیری آن در خود این هنرها و نیز تبلیغات حال حاضر ایران می باشد، جلوگیری کرد. بدین منظور پژوهش حاضر، سعی در معرفی عناصر بصری به کار رفته در علم های ایران و همچنین چگونگی به کار گیری آنها دارد.

هدف از این پژوهش شناخت ویژگی های بصری علم در ذات خود و همچنین بررسی عناصر بصری به کار رفته در علم های چهار دوره تاریخی صفوی، قاجار، پهلوی و معاصر و نیز درک روند تغییر شکل و نقش در علم های ایران از دوره صفوی تا کنون می باشد. هر چند که این پژوهش با عنوان بررسی نقش در علم های مراسم عاشورا در ایران ارائه گردیده، با این حال تلاش بر آن بوده است تا علاوه بر نقوش تصویری، به حد امکان با کیفیات بصری اعمال شده در این آثار نیز آشنایی حاصل گردد. در این راستا، سؤالاتی که پژوهش حاضر در جهت پاسخ گویی به آنها بر آمده، بدین قرار می باشد:

- ۱- علم در نمونه های اولیه و در ذات خود، چه ساختار و ویژگی های بصری داشته است؟
- ۲- چه ویژگی های تصویری در علم های دوره صفوی اعمال شده است؟

1. برای مطالعه مقاله مذکور، به فصلنامه هنر، شماره ۸۲ مراجعه شود.

- ۳- چه ویژگی های تصویری در علم های دوره قاجار اعمال شده است؟
- ۴- چه ویژگی های تصویری در علم های دوره پهلوی اعمال شده است؟
- ۵- چه ویژگی های تصویری در علم های دوره معاصر اعمال شده است؟
- ۶- به طور کلی علم ها از دوره صفوی تا کنون چه تغییرات بصری داشته اند؟
- ۷- آیا این تحول در جهت غنای بصری اثر پیش رفته یا ابتذال تصویری؟

پیشینه تحقیق:

به طور کلی، مطالب مربوط به علم های عاشورا در ایران بسیار محدود و بیشتر حاوی اشاراتی گذرا به سابقه استفاده مذهبی از آن در دوره صفوی می باشند. با این حال، یکی از تنها کتاب های حائز اهمیت و ارزشمند در این زمینه، کتاب *تجلی عاشورا در هنر ایران*، تالیف محبوبه الهی (۱۳۷۷) است که در آن به معرفی هنرهای وابسته به فرهنگ عاشورا، با توجه به جنس مصالح مورد استفاده در آنها پرداخته و در بخش اشیاء فلزی، عَلم و ملحقات آن را با ذکر نمونه هایی توضیح داده است. محمد تقی احسانی (۱۳۶۸) نیز در بخشی از کتاب *هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران*، تاریخچه ای مختصر از حضور اولیه علم های مذهبی ارائه داده و قدمت آن را مربوط به عصر حکومت ترکمن های آق قویونلو و قرا قویونلو دانسته است. همچنین پیمان متین (۱۳۸۸) در کتاب *درفش ایرانیان*، در بخشی کوتاه سابقه حضور علم های مذهبی از دوره صفوی تا کنون را با ذکر ویژگی های ساختاری آن بیان کرده است. علی بلوکباشی (۱۳۸۳) نیز در اقدامی ارزشمند، در بخشی از پی نوشت کتاب *نخل گردانی*، انواع علم را از لحاظ ساختاری - کارکردی تقسیم بندی کرده و به صورت جداگانه به معرفی هر یک از آنها پرداخته است.

محمد مهدی هراتی (۱۳۸۰) در مقاله ای با عنوان *عَلم: تجلی هویت ملی و مذهبی ایرانیان به معرفی علم و برخی از اجزای آن پرداخته و اصطلاحات رایج با واژه علم در ادبیات فارسی را معرفی کرده است*. مونا آقابابایی (۱۳۸۶) نیز در پایان نامه کارشناسی ارشد خود در رشته صنایع دستی با عنوان *بررسی و تحلیل نقش و نماد علم در مراسم آیینی - مذهبی اصفهان*، پس از معرفی انواع

مختلف علم، به بررسی نمادهای موجود در علم های اصفهان پرداخته است و نتیجه گرفته که علم ها با وجود کارکردهایی متفاوت در طول زمان، در همه بسترها نقشی نمادین داشته اند. محمدعلی ناصحی (۱۳۷۳) در پایان نامه کارشناسی خود در رشته ارتباط تصویری با عنوان *نمادهای تصویری در مراسم عاشورا*، عناصر تزئینی به کار رفته در آثار مذهبی ایران را به پنج دسته اشکال نباتی، تصاویر آدمی، اشکال حیوانی، تزئین با کتابت و اشکال هندسی تقسیم و در ادامه تمام نمادهای تصویری موجود در مراسم عاشورا را به صورت الفبایی معرفی کرده است و در پایان نتیجه گرفته که سبمل های به وجود آمده برای اینگونه مراسم برداشتی است فرهنگی - مذهبی که از پیراستن شکل های طبیعی به وجود آمده اند و به مرور زمان خوشنویسی، نقوش اسلیمی و دیگر آرایه ها نیز بر آنها تأثیر گذاشته و این فرم ها تحول یافته اند. در این میان یکی از مهمترین منابع موجود با نام فولاد ایرانی^۱، تالیف جیمز الن^۲ و برایان گیلمور^۳ بوده است که به زبان انگلیسی موجود می باشد و در آن علم های مجموعه شخصی پرویز تناولی مورد بررسی قرار گرفته و از لحاظ شکل ظاهری دسته بندی شده اند.

روش تحقیق:

از آنجایی که پژوهش حاضر از بخش های مختلفی تشکیل شده، لذا در جمع آوری داده ها و بررسی آنها نیز روش های متفاوتی مورد استفاده قرار گرفته است. به عنوان نمونه اطلاعات مورد نیاز در بخش های تاریخی اثر، از میان مدارک مکتوب به دست آمده است، در حالی که اطلاعات لازم در بخش های آماری پژوهش، به روش میدانی و با بهره گیری از دو ابزار پرسش نامه و مشاهده، جمع آوری شده اند. حافظ نیا (۱۳۸۹) روش میدانی را یکی از راه های گرد آوری اطلاعات می داند که محقق برای انجام این امر، ناگزیر به برقراری ارتباط با محیط بیرون می باشد و به طور کلی با پنج روش پرسش نامه، مصاحبه، مشاهده، آزمون، تصویر برداری، ترکیبی، گفتگو و هم فکری گروهی صورت می پذیرد.

-
- ۱ . Persian Steel (The Tanavoli Collection)
 - ۲ . James Allan
 - ۳ . Brian Gilmour

روش تحقیق به کار رفته در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی می باشد که با بهره گیری از دو شیوه کمی و کیفی انجام یافته است. در روش تحقیق توصیفی - تحلیلی، محقق علاوه بر تصویرسازی عین به عین شرایط موجود، به تشریح دلایل و همچنین چگونگی و چرایی مسئله مورد پژوهش نیز می پردازد (حافظ نیا، ۱۳۸۹). در پژوهش حاضر پس از جمع آوری تصاویر موجود در منابع چاپی و همچنین تصویر برداری از علم ها در مکان هایی مذهبی نظیر تکایا، حسینیه ها، مساجد و همچنین برخی از موزه ها، با توجه به استهلاک این اقلام در شرایط گوناگون آب و هوایی که گاه منجر به مخدوش شدن جزئیات تصویری آنها می شود، و نیز شباهت زیاد برخی از علم ها با یکدیگر، در نهایت حدود ۱۳۰ عدد از بهترین این آثار از نظر کیفیت و تنوع، به عنوان جامعه نمونه انتخاب و پس از انجام اصلاحات مورد نیاز، از لحاظ قدمت ساخت به چهار دوره تاریخی صفوی، قاجار، پهلوی و معاصر دسته بندی شده اند. لازم به توضیح می باشد که منظور از دوره معاصر، علم های ساخته شده در محدوده زمانی بعد از انقلاب اسلامی هستند.

با توجه به تنوع طرح و نقش به کار رفته در این آثار و برای دستیابی به آشنایی کلی و برقراری انسجام میان نقوش متفاوت به کار رفته در آنها، پرسش نامه ای مبتنی بر کیفیات بصری مورد استفاده در این آثار، طراحی گردید و برای ۱۳۰ اثر منتخب (۳۰ اثر متعلق به دوره صفوی، ۲۰ اثر متعلق به دوره قاجار، ۳۰ اثر متعلق به دوره پهلوی و ۵۰ اثر نیز متعلق به دوره معاصر) پاسخ داده شد. در پایان، نتایج به دست آمده جمع بندی شده و برای هر یک از ۱۲ سوال موجود در پرسش نامه، در هر یک از دوره های تاریخی، به صورت مجزا نموداری ترسیم شد. در ادامه، نمودارها برای انجام مطالعه تطبیقی با یکدیگر مقایسه شدند تا تغییرات اعمال شده در هر دوره با آمار دقیق مشخص گردد. سپس ویژگی های بصری هر یک از این ادوار تاریخی به صورت کیفی توضیح داده شده و در نهایت نیز روند تحول نقوش و کیفیات بصری مورد استفاده در این آثار از دوره صفوی تا کنون گرد آمد.

▪ فصل اول:

بازخورد واقعه عاشورا در سرزمین ایران

بازخورد واقعه عاشورا در سرزمین ایران

برای دستیابی به شناخت و درک صحیح هر یک از گونه های هنری به کار رفته در مراسمی آیینی - مذهبی، همچون مراسم عزاداری ماه محرم که چنین گسترده و عمیق در باور مردم این سرزمین نقش بسته است، ضروری می نماید که ابتدا با پیشینه تاریخی این رخداد در جغرافیای دیگر، آشنا و سپس علل مقبولیت آن را در داخل مرزهای فرهنگی کشور جویا شویم. در این راستا و برای دستیابی به این مهم، در فصل حاضر پس از ارائه گزارش هایی تاریخی از چگونگی پیدایش و همچنین روند گسترش این مراسم در داخل ایران، دلایل مقبولیت عمومی آن در این سرزمین بیان شده است.

مختصری درباره واقعه عاشورا:

پیامبر اسلام حضرت محمد(ص) در مراجعت از آخرین سفر حج، در محلی به نام غدیر خم برای کلیه همراهان سخنرانی مفصلی ایراد کرد و ضمن آن علی(ع) را به عنوان مولی معرفی نمود. پس از این واقعه، رسول خدا چند هفته ای بیشتر زندگی نکرده و رحلت فرمود. بلافاصله پس از رحلت پیامبر، در مسئله جانشینی آن حضرت بین مسلمین اختلاف افتاد، زیرا در معنای کلمه مولی اتفاق نظر نداشتند. نیازمند(۳:۱۳۸۳) درباره ریشه این اختلاف می نویسد: «عده ای گفتند: مولی یعنی دوست نه خلیفه یا جانشین، و منظور حضرت رسول(ص) این بوده که مسلمانان باید علی بن ابیطالب(ع) را مانند خود ایشان دوست داشته باشند. [...] عده دیگر معتقد بودند که مولی یعنی رهبر و منظور رسول خدا این بوده که هر کس ایشان را رهبر خود میداند، باید علی بن ابیطالب(ع) را پس از ایشان رهبر خود بداند». بدین ترتیب هنگامی که علی(ع) و یاران نزدیکش مشغول آماده کردن پیامبر برای تدفین بودند، عده ای با ابوبکر بیعت کرده و وی را به عنوان خلیفه مسلمین انتخاب کردند. ابوبکر حدودا دو سال خلافت کرد و پس از وی به ترتیب عمر و عثمان به خلافت رسیدند و پس از قتل عثمان، حضرت علی بن ابیطالب(ع) به خلافت برگزیده شد. «ابوبکر، عمر، عثمان و علی بن ابیطالب(ع) را خلفای راشدین یا خلفای اربعه می نامند»(نیازمند، ۱۳۸۳: ۵).

در زمان خلافت علی(ع)، معاویه پسر ابوسفیان که حاکم شام(دمشق) بود، بر خلیفه وقت شورید و از اطاعت او سر باز زد و در شام خود را خلیفه اسلام خواند. بدین ترتیب مدتی جهان اسلام دارای دو خلیفه بود: علی(ع) در کوفه و معاویه در شام. حضرت علی(ع) پنج سال خلافت کرد تا این که در سال ۲۰ هجری به شهادت رسید. پس از شهادت وی، پیروانش در کوفه با پسرش حسن(ع) بیعت کردند و امام حسن(ع) با گروهی از کوفیان رهسپار جنگ با معاویه شد، ولی دیری نگذشت که کوفیان به امام بی وفایی کرده و حتی یکی از آنها او را زخمی کرد. سرانجام امام حسن(ع) مجبور به صرف نظر از خلافت و بستن معاهده صلح با معاویه شد، مشروط بر این که معاویه پس از مرگش مسلمین را آزاد بگذارد تا خلیفه را به اختیار خود انتخاب کنند. «از این تاریخ که خلافت از نسل علی بن ابیطالب خارج شد، شیعیان رهبر خود را امام نامیدند»(نیازمند، ۱۳۸۳: ۷). پس از رحلت امام حسن(ع) برادر کوچکترش امام حسین(ع) به امامت رسید. چند سال بعد و در سال ۶۰ هجری معاویه از دنیا رفت و برخلاف آن عهد پسرش یزید را جانشین خود کرد و در نتیجه خلافت اسلامی را تبدیل به سلطنت موروثی نمود. بدین ترتیب یزید در دمشق به جای پدر نشست و در صدد بیعت گرفتن از امام حسین(ع) برآمد و چون امام حاضر به پذیرش نشد، وی را زیر فشار گذاشت. امام حسین(ع) تصمیم گرفت از مدینه به مکه و جوار بیت الله الحرام مهاجرت کند. پس از مدتی استقرار در مکه از آن جایی که ممکن بود امام(ع) را به شهادت رسانده و حرمت مسجدالحرام را بشکنند، امام با تمام خانواده اش به سوی کوفه رهسپار شد، زیرا بیشتر اهالی آنجا از هواداران امام بوده و طی نامه های زیادی وی را به آنجا دعوت کرده بودند. عناصری(۱۳۸۲: ۲۲) در شرح واقعه عاشورا به روایت امام سجاد(ع) به زبان حال می نویسد: «قافله ما در روز سه شنبه هشتم ذی الحجه، با تبدیل اعمال حج به عمره مفرده و برای جلوگیری از خونریزی احتمالی در حرم امن الهی، که به دستور مأموران یزید در حال انجام بود، به سوی کوفه سوار بر اشتران، بر خلاف حرکت مسلمانان و حجاجی که برای انجام مناسک حج عازم سرزمین عرفات بودند، به راه افتاد». قافله امام پس از چند روز به منطقه کربلا رسید، ولی مأموران یزید که زودتر به آنجا رسیده بودند آنها را محاصره کرده و راه را بستند و مانع از حرکت ایشان به سمت کوفه شدند. کوفیان هم پس از محاصره امام و خانواده اش توسط قشون یزید، برخلاف نامه هایی که فرستاده و قولی که داده بودند از کمک به وی خودداری کردند. چنین شد که

امام و خانواده اش در صحرای کربلا اسکان یافتند. بالاخره در روز دهم ماه محرم (سال ۶۱ هجری) بین سپاه یزید که چندین هزار نفر بودند و طرفداران و خانواده امام - در حالی که آب را بر ایشان بسته بودند- جنگ تن به تن درگرفت و در نتیجه آن امام حسین(ع) و ۷۲ نفر از یارانش شهید و خانواده و بازماندگان شهیدان به اسارت گرفته شدند. نیازمند(۱۳۸۳:۲۹) می نویسد: «شیعیان، روز قبل از شهادت امام حسین(ع) (یعنی نهم محرم هر سال) را روز تاسوعا و روز شهادت (یعنی دهم محرم) را عاشورا می نامند و عزاداری می کنند».

قابل ذکر است که دشمنی معاویه و یزید با علی بن ابیطالب و فرزندانش ریشه اعتقادات قبیله ای داشت. قریش به فرماندهی ابوسفیان(پدر معاویه) بیست و یکسال با پیامبر جنگید و پس از فتح مکه، وی از ترس جان به ظاهر اسلام آورد، ولی خاندان او منتظر فرصتی برای انتقام بودند و خلافت عثمان که با آنان هم قبیله بود این فرصت را با گماردن معاویه به عنوان حاکم شام در اختیارشان قرار داد. این جریان که منجر به شهادت علی(ع) و معاهده بین امام حسن(ع) و معاویه شد، بنی امیه را اختیاردار اسلام کرد(خلیلی، ۱۳۴۷). بدین ترتیب حکومت بنی امیه حدود ۹۰ سال قدرت را در دست داشت تا این که سرداری ایرانی به نام ابومسلم خراسانی در خراسان قیام کرد و حکومت بنی امیه را از میان برداشته و یکی از نواده های عباس(عموی پیغمبر) را بر تخت خلافت نشاند، بدین ترتیب حکومت خلفای عباسی بیش از ۵۰۰ سال بر جهان اسلام خلافت کردند(نیازمند، ۱۳۸۳).

پیدایش «شیعه» و انشعاب آن:

دو لغت تشیع و شیعه هم ریشه هستند. شیعی(۱۳۵۴:۳) در این باره می نویسد: « کلمه تشیع در لغت به معنی پیروی و دوستی متبوع است در راه دین بر وجه اخلاص». وی سپس نتیجه می گیرد که تشیع معنای عام دارد و پیروی کردن و یاری کردن جمعی را از فردی می رساند، ولی شیعه دلالت خاص دارد بر گروهی که به علی(ع) گرویده و وی را یاری کردند و پیشوای خود قرار دادند. حتی می توان گفت که علی(ع) و جمعی از یاران نزدیکش که به جریان انتخاب خلیفه اعتراض کردند،